

МУЗЕЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ (СІЧЕНЬ 1920-1929)

У розвідці аналізується наукова, пошукова, колекційна та експозиційна діяльність музею Г.С. Сковороди, внесок у його організацію визначних учених, краєзнавців, зокрема академіків-сковородинознавців М.Сумцова та Д.Багалія.

Ключові слова: музей Слобідської України, історико-етнографічна наукова діяльність, фонди видатних українців, політика радянської влади в діяльності закладу.

В статье анализируется научная, исследовательская, коллекционная и экспозиционная деятельность музея Г.С. Сковороды, вклад в его организацию известных учёных, краеведов, в частности академиков-сковородиноведов М.Сумцова и Д.Багалія.

Ключевые слова: музей Слободской Украины, историкоэтнографическая научная деятельность, фонды известных украинцев, политика советской власти в деятельности музея.

The article analyzes scientific, searching, collection and exposition activity of G.Skovoroda museum, contribution in its organization outstanding scientists, regional ethnographers, especially academicians M.Sumtsov and D.Bahaliy.

Key words: museum of Suburban Ukraine, historical and ethnographic practice, funds of outstanding Ukrainians, politics of soviet authority in the activity of the establishment.

Харківський Музей Слобідської України імені Г.С. Сковороди був створений на хвилі націоналізації історико-культурних цінностей та реорганізації музейних закладів Харкова після революційних подій 1917 р. Перші заходи з реорганізації музейних закладів Харкова, яких, до речі, за підрахунками на початок революції нараховувалося біля двадцяти [16, с.23], відбулися у 1919 р. Зокрема, на базі найбільших музеїв, якими були університетський Музей красних мистецтв та старожитностей, міський художньо-промисловий музей, Етнографічний музей Історико-філологічного Товариства та ін., а також націоналізованих приватних колекцій було створено Музей українського мистецтва та Центральний художньо-історичний Музей ім. Г.С. Сковороди. На базі останнього у січні 1920 р. і був заснований Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди [23, с.3] як музей історичного профілю. Ініціатором його створення став відомий український філолог-фольклорист, етнограф, музеєзнавець, академік М.Ф. Сумцов [6, с. 112]. До організації музею також доклали зусиль академік Д.І. Багалій та професор К.Д. Зеленін [12, с.265].

В основу створеного у 1920 р. Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди ввійшли колекції Етнографічного музею Харківського історико-філологічного Товариства, організованого у 1904 р. в результаті проведеної попередньої експедиційно-пошукової роботи та влаштування Етнографічної виставки XII Археологічного з'їзду [18, с.206]. Музей розташувався у скромному приміщенні колишнього міського художньо-промислового музею на Університетській гірці [9, с.10; 5, с.7].

Першим його директором став М.Ф. Сумцов (1920-1922), який піклувався про всебічний розвиток музею та різнобічність напрямків його діяльності. У перші роки закладалися основи діяльності музею. Основна увага була спрямована на організаційних та фондових питаннях. Незважаючи на фінансові та кадрові труднощі, активно проводилася і пошукова діяльність, яка продовжувала традиції науково-збиральної праці Етнографічного

музею. Наприклад, на основі спеціально створених програм, упродовж двох перших років існування музею, коли його очолював М.Сумцов, було зібрано безцінні відомості про кобзарів та інші пам'ятки [22, с.23]. Завдяки наполегливості співробітників музею уже в середині 1920-х рр. став одним із важливих наукових та краєзнавчих центрів України. Після смерті М.Ф. Сумцова, протягом 1922-1939 рр., музей очолила його учениця і послідовник Р.С. Данковська, яка разом з колективом намагалася здійснити задуми учителя [20, с.12].

Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди мав історико-етнографічне спрямування всеукраїнського масштабу, завданням якого було висвітлювати історію розвитку українського народного побуту та культури. Для виконання цієї мети співробітники музею надавали велику увагу обстеженню не лише території Харківської губернії, а й інших губерній України. Під час організації щорічних наукових експедицій вони вивчали історію, народний побут, виявляли і збирали пам'ятки української народної культури [6, с.112].

У 1922 музею було присвоєно ім'я славетного філософа і просвітника Г.С. Сковороди з нагоди святкування 200-річчя від дня його народження [5, с.7]. Сковорода мав великий вплив на розвиток духовності Слобожанщини і України в цілому, і був тісно пов'язаний з народною українською культурою. Фундатор новоствореного музею, М.Ф. Сумцов, глибоко цінував, вивчав і популяризував життя і діяльність Г.С. Сковороди. Його скворородинознавчі дослідження розпочалися наприкінці 1870-х рр. Саме він у 1886 р. опублікував цінне біографічне джерело «Жизнь Григория Сковороды» М.І. Ковалинського [7, с. 9]. М.Ф. Сумцов у власних дослідженнях зазначав тісний зв'язок Сковороди з українською культурою, як вчений фольклорист розкривав у низці своїх студій фольклорні джерела мандрованого філософа. Отже, М.Ф. Сумцов переконливо розкривав і розумів органічний зв'язок Сковороди з Україною, нашим народом, історією та культурою. Ці напрямки були визначальними в основі завдань музею і тому присвоєння музеєві імені Сковороди було логічним і зрозумілим. В збиральній та освітній діяльності його співробітники надавали особливе значення пам'яткам і матеріалам, присвяченим філософові-письменникові.

Відповідно до пропозиції М.Ф. Сумцова, музейна колекція поділялася на три відділи: історичний ім. Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, художній ім. С.І. Васильківського, етнографічний ім. О.О. Потебні [4, с.23].

Відкривав експозицію історичний відділ, експонати якого представляли далеке минуле Слобожанщини. Серед них цінними були портрети гетьманів (оригінали і копії), виконані як кріпосними художниками самоуками-сучасниками героїв картин, так і професійними художниками більш пізнього періоду. Серед інших виділялись портрети П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, великий портрет П. Дорошенка та ін. Привертали увагу варіанти живописних зображень «Козака Мамаю». Образи цього народного улюбленого героя постійно виявляли співробітники музею під час експедицій і з часом у закладі склалася окрема колекція таких пам'яток.

Для ілюстрації побуту запорожців в експозиції історичного відділу експонувався манекен запорожця, а також зброя січовиків, картина «Бандурист» полотна харківського художника О.М. Виєзжева та ін. [9, с.10]. У цьому ж відділі було облаштовано куточок Г.С. Сковороди. Там було зібрано декілька портретів філософа, вітрини з книжками того часу та книжки Харківського колегіуму, де викладав Сковорода [13, с.287]. У цьому ж історичному відділі були розташовані картини, що зображували краєвиди старого Харкова та Харків часів Сковороди, а також вітрини з предметами стародавнього домашнього вжитку харків'ян та цікава вітрина з цеховими знаменами, що відображали предмети виробництва харківських ремісників. Зустрічалися у відділі і випадкові музейні предмети, як, наприклад, тарілка Аракчєєва тощо [9, с.10].

У цьому ж відділі музею зберігалися і були представлені в експозиції матеріали і фонди громадських діячів та письменників [19, с.22-23]. Одна збірка була присвячена Г. Ф. Квітці-Основ'яненкові та харківським діячам XIX ст. [9, с.10], а також цікавий куточок, що представляв українських письменників І.І. Срезневського, М.І. Костомарова, П.П. Гулака-

Артемівського, О.О. Потебню, М.Л. Кропивницького, Я.І. Щоголева та ін., а також цінні оригінали рукописів Я.І. Щоголева, М.В. Гоголя, Г.Ф. Квітки, Т.Г. Шевченка та ін. [13, с.287]. Таким чином, у зібранні музею склалися комплекси особистих матеріалів діячів культури, пов'язаних як із Слобожанщиною, так і Україною.

Другий відділ – художній імені С.І. Васильківського, створений на основі заповідженої митцем особистої колекції робіт [5, с.7], згодом доповненої в результаті пошукової роботи працівників музею. Збірка нараховувала біля 300 праць [9, с.11]. Присвятивши всю творчість Україні, художник глибоко відчував етнографічні мотиви, зображуючи побут, природу, історію України і Слобожанщини. Особливу увагу у своїх творах він надавав зображенню української народної архітектури. Старий український стиль, українська хата – все це було відчуте і передано митцем у деталях і мало безсумнівну історико-етнографічну цінність [9, с.11].

У художньому відділі зберігалися праці й інших митців, зокрема, Т.Г. Шевченка, полотно Г.І. Семирадського «Продаж рабів», відома картина М.К. Пимоненка «Жертва фанатизму», І.К. Айвазовського «Сонце сходить», картини І.Ю. Рєпіна та ін. [14, с.287]. В основі Шевченкіани музею були як твори самого художника, так і експонати пов'язані з особистістю Кобзаря та його добою. Вона постійно поповнювалася завдяки пошуковій роботі працівників музею. Практично на кожній щорічній виставці музею були представлені нові експонати, пов'язані з іменем Шевченка [18, с.190]. Наявна у колекції Шевченкіана уже у 1921 р. дозволила М.Ф. Сумцову порушувати питання про створення окремого відділу Шевченка, що не удалося здійснити із-за відсутності достатньої музейної площі [4, с.24].

Надзвичайно багатим був етнографічний відділ музею ім. О. О. Потебні. В основу цього відділу ввійшла колекція Етнографічного музею та експонати побутово-етнографічного характеру (кераміка, одяг, взуття, плетіння, вишивка та ін.) міського художньо-промислового музею [18, с.206]. Тут було представлено зібрання селянського інвентаря, одягу, зразки тканин, вишивок, народного мистецтва, іграшок, трав тощо. Доповнювала експозицію етнографічного відділу кімната, що представляла внутрішній інтер'єр української хати [13, с.287].

Велике значення працівники музею надавали формуванню бібліотеки закладу. Вона постійно поповнювалася цінними екземплярами, в тому числі і рукописними [1, с.18; 15, с.248].

Отже, в основі музейної колекції була щира цікавість науковців до місцевої та української старовини. Це вплинуло на характер комплектування фондів, структуру експозиційних відділів. На 1925 р. його колекція нараховувала біля 15 000 експонатів, із яких 10 000 – музейні експонати і 5 000 томів книг [6, с.112].

Музей постійно проводив широку науково-пошукову діяльність. Його співробітники систематично здійснювали пошукові екскурсії та обстеження різних місцевостей Харкова і Харківщини, а також проводили наукові етнографічні екскурсії в інші краї України. З метою вивчення побуту місцевого населення здійснювалися розвідки окраїнами міста, ринками, площами а також екскурсії до повітів. Зокрема, у 1925 р. були обстежені Харківський і Валківський повіти. У результаті таких екскурсій були складені, наприклад, записи про кобзарів і лірників, а також їхні пісні зі словами і мелодіями, відомості про лікарські трави, оздоблення хат, народні картини «Козак Мамай» тощо. Завдяки плідній пошуковій праці музейна колекція з року в рік зростала. Наприклад, з 1920 р. по 1 травня 1925 р. завдяки жертвам та проведеній пошуковій роботі музейна збірка збагатилася на 2484 екземпляри, серед яких 2046 експонатів і 438 книжок [5, с.8]. А у 1929 р. в його фондах нараховувалося більше 21 тис. предметів. Пошуково-збиральна діяльність дозволяла не лише поповнювати колекцію, але і планувати розширення експозиції новими відділами. Наприклад, після чергової виставки, відкритої у жовтні 1925 р., у музеї було влаштовано нові відділи: театральний, рукописний, видавництва [2, с.4].

Із початку свого існування в Музеї Слобідської України були започатковані різні форми діяльності. У першу чергу, він був визначений науковою інституцією. При ньому влаштовувалися етнографічні курси, читалися лекції для слухачів яких запрошувалися також і видатні вчені Д.І. Багалій та Д.К. Зеленін [22, с.22]. Працівники музею спільно зі співробітниками кафедри історії української культури ХІНО започаткували низку лекцій для відвідувачів музею. Ці лекції завжди приваблювали до музею велику кількість слухачів [9, с.11]. Починаючи з 1924 р., у музеї щорічно читалося біля 20 лекцій [1, с. 30-32]. Зокрема, були прочитані лекції, присвячені Г. Сковороді, П. Гулакові-Артемівському, Г. Квітці-Основ'яненку, темам народної картини «Козак Мамай», Гайдамаччини, чумацтва, кобзарства тощо. Співпраця з кафедрою історії української культури ХІНО була важливою. Деякі співробітники музею були її аспірантами; під керівництвом Д.І. Багалія та О.В. Ветухова розробляли питання методики наукових досліджень, вивчення музейної колекції тощо [20, с.12]. З іншого боку, працівники музею керували науковою роботою студентів та вчительських груп з краєзнавчої тематики та етнографії. Експонати музею також вивчали представники наукових, навчальних та освітніх організацій як Харкова, так і інших міст [5, с.9]. Наприклад, за матеріалами музею розроблялися наукові теми української архітектури, головного жіночого вбрання, української вишивки та килимів, «Козак Мамай», старий Харків; окремі теми присвячувалися життю і творчій діяльності Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Щоголева, В. Масловича та ін. письменників, тема українські кахлі цікавила дослідника народного мистецтва із м. Кам'янця-Подільського В.М. Гагенмейстера, а, наприклад, народні музичні інструменти вивчали представники московського військового відомства [5, с.9].

Музей тісно співпрацював з академічними та науково-освітніми установами, наприклад, ВУАН, інститутом імені Т. Шевченка, науково-дослідною кафедрою історії української культури ХІНО та Етнографічно-краєзнавчою секцією при ній, а також з місцевими краєзнавцями, які добровільно брали участь у пошукових наукових експедиціях музею [6, с.112]. З року в рік взаємозв'язки Музею Слобідської України розширювалися не лише в межах України, але і з багатьма союзними та республіканськими науково-освітніми установами та організаціями.

Перший його директор подбав і про створення Товариства друзів Музею [4, с.24]. Плідно для розвитку наукової і практичної діяльності працювали М.Ф. Сумцов, академік Д.І. Багалій, проф. Д.К. Зеленін, І.Ф. Єрофіїв, співробітники музею О.О. Ніколаєв, Р.С. Данковська, М.Є. Редін та ін.

Серед інших науково-освітніх заходів у музеї влаштовувалися виставки, які також приваблювали велику кількість відвідувачів. З 1924 р. у музеї склалася традиція влаштовувати щорічні осінні виставки нових надходжень [13, с. 287]. Ці виставки були різноманітними за складом та змістом і стали своєрідними звітами про проведену наукову, екскурсійно-пошукову діяльність співробітників упродовж року.

Перша виставка зібраних музеєм упродовж року речей була влаштована у червні 1924 р. Наступна – в кінці лютого 1925 р. [5, с.8].

22 жовтня 1925 р. була влаштована чергова виставка, особливість якої склали 115 нових картин і етюдів С.І. Васильківського, картина Л.Й. Пастернака «Шевченко і Олдрідж», а також гравюра Т.Г. Шевченка з малюнка, виконаного академіком І.І. Соколовим [9, с. 11]. Серед літературних експонатів були виставлені, придбані в цьому ж році рукописи і друковані книжки першого слобідського журналіста і письменника В.Г. Масловича, відомого виданням у 1816 р. першого у місті часопису «Харьковський Демокрит».

Експонатами виставки були широко представлені найрізноманітніші етнографічні матеріали: український народний одяг та його елементи, вишивка, зразки фарфору та керамічних виробів, посуду, предмети чумацького побуту, пряники та пряникові форми, зразки хлібної випічки, кустарні та саморобні іграшки. На виставці також була представлена колекція «килимів» і «коців», види Харкова, колекція люльок, зброї, одягу та ін. Серед інших

експонатів – дві картини народного українського живопису «Козак Мамай», цікаву колекцію яких зберігав музей, і ці дві роботи стали суттєвим її поповненням.

У музеї також зберігалася колекція музичних інструментів, яка весь час поповнювалася. Разом із зображеннями лірників і кобзарів на основі музейної колекції складалася картина життя народних співців України. Суттєве значення мала представлена на виставці колекція писанок (515 екземплярів), що була зібрана впродовж 1894-1908 рр. у Кам'янець-Подільській губернії І. Зборовським. Це було значне поповнення музейної колекції писанок, яка до цього нараховувала 1050 екземплярів [14, с.260].

У 1928 р. Музей Слобідської України спільно з інститутом імені Т. Шевченка влаштував ювілейну виставку пам'яті Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. [7, с.26; 8, с.119].

На виставці була представлена велика кількість експонатів. Слід зазначити, що матеріали і пам'ятки письменника в музеї зберігалися здавна. Це було пов'язано і з профільною спрямованістю та завданнями закладу – представити минуле Слобожанщини, в тому числі і літературної спадщини, яскравим представником якої був Г. Квітка-Основ'яненко. Його діяльність була тісно пов'язана із Слобідською Україною. У музеї зосередилися і експонати, що представляли життя та діяльність письменника та його часу. На виставці демонструвалися зібрані рукописи письменника, авторські і переписані, його автограф, автобіографічні оповідання «Божі діти», листи письменника, дослідження М. Сумцова про Квітку та інша друкована література про письменника (твори О.О. Потебні, Г.П. Данилевського та ін.). Власне М.Сумцов зібрав велику кількість портретів Г.Квітки, що стало важливим виставковим та іконографічним матеріалом. Поряд із стародавніми малярськими портретами виконаний і сучасним художником М.М. Уваровим [11, с.199]. Чимало матеріалу, пов'язаного з іменем Квітки та його оточенням було представлено у художніх творах С.І. Васильківського. Зокрема у творах художника знайшла відображення Основа, де жив і творив письменник. Живописні красиви і закутки на виставці представлялися картинами «Квітчина гребля», «Куточок у парку», «Садиба». Малюнком С. Васильківського була представлена і Квітчина могила. Серед живописних полотен на виставці були і твори невідомих художників, в яких також відображалися стародавні куточки Основи. Вагомою своєю майстерністю на виставці була робота на шовку «Основа у XVIII ст.». Цей своєрідний мініатюрний гобелен вражав дрібною випискою деталей [11, с.119].

Доповнили виставку газетні вирізки, часто ілюстровані, фотографії тощо. Виставку оглянула велика кількість відвідувачів.

Колекція музею та щорічно організовані виставки приваблювали до себе відвідувачів. Майже з самого початку свого існування музей став важливим екскурсійним центром Харкова. Він був досить популярний серед харків'ян. Його відвідували гості з міста, проводилися організовані екскурсії з Російської Федерації, де екскурсанти знайомилися із історією та культурою України [13, с.287]. Співробітники музею працювали над темами екскурсій та поясненнями до експонатів. Кількість відвідувачів постійно зростала. Наприклад, у 1924 р. музей відвідали понад 30 тис. осіб, половина із яких були екскурсантами [9, с.10], а з 1 квітня 1927 р. по 1 квітня 1929 р. понад 52, 5 тис. чоловік [3, с.3].

Важливе значення мала видавнича діяльність музею. Зокрема, це роботи, присвячені організації та діяльності музею, характеристики окремих виставок та музейних пам'яток. Співробітники друкували й окремі статті, що висвітлювали діяльність музею у різноманітних наукових виданнях. Важливим досягненням науково-освітньої роботи стало видання бюлетня «Музей Слобідської України» та інших видавничих проектів.

Наприкінці 1920-х – початку 30-х рр. розпочалася нова реорганізація музеїв з метою залучення їх до соціалістичного будівництва. Значення наукової співробітників недооцінювалося, бо перевага надавалася експозиції, а завдання вивчення та комплектування фондів зводилося до простого ілюстрування. Перепоною на шляху до перебудови музейної діяльності на партійних принципах стали старі досвідчені кадри [20, с.12]. У 1929 р. з посади директора була звільнена Р.С. Данківська.

Політичні репресії 1930-х рр. негативно позначилися на розвиткові етнографії та відобразилися на долі етнографічних музеїв. У 1930 р. на базі музею Слобідської України ім. Г.С. Сквороди був створений Всеукраїнський історичний музей. На 1931 р. повністю змінився склад співробітників [21, с.50]. Етнографічний музей перетворився у відділ феодалізму історичного. Відтоді відраховує свою історію Харківський історичний музей, один із найкращих в Україні. Художня колекція Музею Слобідської України ім. Г.С. Сквороди влилася в зібрання Української картинної галереї, створеної у 1931 р. на базі Музею українського мистецтва.

Із початку 1930-х рр. спостерігається і трансформація функцій музеїв, вони поступово перетворювалися із наукових культурно-освітніх закладів у політико-освітні центри. Поряд з реорганізацією створювалися і нові музеї, експозиції яких відповідали реаліям нового соціально-економічного ладу та завданням ідеологічної діяльності.

Отже, заснований у 1920 р. Музей Слобідської України ім. Г.С. Сквороди академіком М. Ф. Сумцовим успадкував закладені видатним харківським вченим-етнографом традиції, носив історико-етнографічний характер. Із часом він перетворився на історичний. Комплектування фондів, експозиційна, наукова та освітня діяльність були направлені на вивчення побуту населення різних країв України. Цей культурно-історичний заклад був одним із найбільших музеїв Харкова і найціннішим в Україні. Цього рівня вдалося досягти завдяки продуманій і цілеспрямованій науково-збиральній та різнобічній науково-освітній діяльності співробітників музею.

Список використаних джерел

1. Бюлетень. Музей Слобідської України. – 1925. – Ч. 1.
2. Бюлетень. Музей Слобідської України. – 1926 – 1927. – № 2-3.
3. Бюлетень. Музей Слобідської України. – 1927. – 1928. – № 4-5.
4. Данковська Р. Академік М. Сумцов, яко діяч Музею Слобідської України / Р. Данковська // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України: Пам'яті акад. М. Сумцова. – Х. : Рух, 1924. – С. 23–26.
5. Данківська Р. С. Історія Музею Слобідської України ім. Г.С. Сквороди / Р. С. Данковська // Бюлетень. Музей Слобідської України. – 1925. – Ч. 1. – С. 7–11.
6. Данковская Р. Музей Слободской Украины имени Сквороды / Р. Данковська // Изв. Центр. Бюро краеведения. – 1925. – № 4. – С. 112.
7. Данковская Р. Этнографические предметы на осенней выставке Музея Слободской Украины в 1925 г. / Р. Данковська // Этнография. – 1926. – № 1–2. – С. 303–304.
8. Дудко Д. М. М.Ф. Сумцов як сквородинознавець / Д. М. Дудко // П'яті Сумцовські читання. Мат. наук. конф. «Музей: історія і проблеми сьогодення». – Х. : Вид-во ХДАДТУ, 1999. – С. 9–11.
9. Ерофеев И. Музей Слободской Украины им. Сквороды / И. Ерофеев // Пламя. – 1925. – № 9. – С. 10–11.

Стаття надійшла до редакції 6 лютого 2011 року